

Μνήμων

Τόμ. 20 (1998)

ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗΣ
ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ. Η «ΑΓΩΓΗ ΤΟΥ
ΠΟΛΙΤΟΥ»

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ

doi: [10.12681/mnimon.669](https://doi.org/10.12681/mnimon.669)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ Δ. (1998). ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ. Η «ΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΟΥ». *Μνήμων*, 20, 133–150. <https://doi.org/10.12681/mnimon.669>

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ

ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗΣ
ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ
Η «ΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΟΥ»

Η ρευστότητα των κοινωνικών σχέσεων, η σκλήρυνση των πολιτικών δομών, και η θεσμοποίηση της ιδεολογικής και πολιτικής πόλωσης¹, σε συνδυασμό με μία «επίφαση δημοκρατικότητας»², ήταν τα κύρια χαρακτηριστικά του μετεμφυλιακού αντικομμουνιστικού κράτους, τα οποία επέβαλαν έναν αυστηρό ιδεολογικό έλεγχο σ' όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Ο επίσημος πολιτικός λόγος λειτούργησε ως παράγοντας νομιμοποίησης του ανώμαλου και αυταρχικού συστήματος εξουσίας με τη στήριξη των κατασταλακτικών και ιδεολογικών μηχανισμών του.

Ο σχολικός μηχανισμός, ως βασικός αγωγός του κυρίαρχου πολιτικού λόγου στην πιο ευάλωτη ηλικιακή κατηγορία της κοινωνίας —τη νεολαία—, όχι μόνο δεν έμεινε ανεπηρέαστος από την κοινωνική, πολιτική και ιδεολογική κρίση της μεταπολεμικής περιόδου³, αλλά έγινε αντικείμενο ζωνρού ενδιαφέροντος από

1. Κωσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987, σ. 17.

2. Δημήτρης Χαραλάμπης, «Πολιτικές διαδικασίες και πολιτικά δικαιώματα. Η ιδιαιτερότητα της σχέσης μορφής-περιεχομένου στο ελληνικό πολιτικό σύστημα, ως αναλυτική υποδομή κάποιων υποθέσεων για τις προοπτικές του έτους 2000» στο *Η Ελλάδα προς το 2000*, Παπαζήσης, Αθήνα 1988, σ. 60-61.

3. Ο σχολικός θεσμός αποτελεί μια σημαντική —ελεγχόμενη— πηγή πολιτικής μάθησης, καθώς μεταδίδει ένα σύνολο γνώσεων, αντιλήψεων και πεποιθήσεων —την «πολιτική θρησκεία»— που στοχεύει στη δημιουργία μήτρας προσλήψεων και συμπεριφορών για τον μελλοντικό πολίτη. Σχετικά με το ρόλο του σχολείου στην πολιτική κοινωνικοποίηση των μαθητών βλ. Κώστας Μπαλάσκας, «Ήσυχος άνθρωπος και πολιτικός. Η συμβολή του Σχολείου στην πολιτική κοινωνικοποίηση», *Λόγος και Πράξη*, τ. Α', αρ. 7, 1979, σ. 3-12, Ζωή Παπαναούμ-Τζίκα, *Πολιτική κοινωνικοποίηση και σχολείο. Κριτική θεώρηση και εμπειρική έρευνα*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 32-41, Πέλλα Καλογιαννάκη-Χουρδάκη, *Έλληνες μαθητές του Δημοτικού Σχολείου και πολιτική κοινωνικοποίηση*, Γρηγόρης, Αθήνα 1993, της ίδιας «Πολιτική κοινωνικοποίηση και Σχολείο. Σημασιολογική προσέγγιση και προβληματική», *Νέα Παιδεία*, τχ. 54, 100, 48-60, Μαρία Παντελίδου-Μαλούτα, «Η πο-

την πλευρά της πολιτικής ηγεσίας, επίκεντρο πολιτικών ζυμώσεων και κοινωνικών αντιπαραθέσεων.

Στα πορίσματα της «Επιτροπής Παιδείας», στην οποία είχε ανατεθεί (1957) η μελέτη των προβλημάτων της παιδείας και η υποβολή προτάσεων σχετικών με την επίλυσή τους⁴, τονιζόταν ο κοινωνικοοικονομικός, πολιτιστικός και αναπτυξιακός ρόλος του σχολείου. Υπογραμμιζόταν, ότι από το εκπαιδευτικό σύστημα αναμένεται, αφενός η προαγωγή του πνευματικού πολιτισμού και αφετέρου η οικονομική ανόρθωση της χώρας, η κοινωνική ευημερία και σταθερότητα μέσω της έμφασης στην ιδέα του ελληνισμού, που θα έπρεπε να γίνει «ζωηρόν βίωμα μέσα εις την συνείδησίν των [νέων] διά της αγωγής»⁵.

Μέσα στο κλίμα της αντικομμουνιστικής έξαρσης, διατυπωνόταν η ανάγκη της εξάλειψης κάθε σπέρματος αριστερής και αστικής-φιλελεύθερης ιδεολογίας. Οι κύριοι εκφραστές της πολιτικής βούλησης επιθυμούσαν να «εξυγιάνουν» τον εκπαιδευτικό κορμό από τις επικίνδυνες για την κοινωνική ισορροπία ιδέες, προτάσσοντας την καλλιέργεια αξιών, που μπορούσαν να εγγυηθούν την «αρραγή ενότητα του Έθνους» και την «ελληνική διάρκεια».

Οι αξίες που εμπεριέχοντο στο τρίπτυχο «Πατρίς-Θρησκεία-Οικογένεια», αποτελούσαν τη σπονδυλική στήλη του ιδεολογικού κορμού, πάνω στον οποίο στηρίχτηκε ο εκπαιδευτικός θεσμός, συνδεδεμένος με την εμμονή στη θρησκευτική, εθνική και ηθική διαπαιδαγώγηση⁶. Το παλιό και δοκιμασμένο ιδεολόγημα του ελληνοχριστιανισμού, ταυτιζόταν μ' έναν ιδιόμορφο θρησκευτικό ιδεαλισμό και θεωρείτο ο κατάλληλος αμυντικός μηχανισμός απέναντι στην «απει-

λιτική κοινωνικοποίηση και το Σχολείο», *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, Παιδεία και Πολιτική*, τχ. 3 (Απρίλιος-Ιούνιος 1982), 7-22. Επίσης C. Roig, F. Billon-Grand, *La socialisation politique des enfants*, Presses de la Fondation Nationale des sciences politiques, Παρίσι 1968, K. Jennings, R. Langton, R. Niemi, *The political character of adolescence: the influence of families and schools*, Princeton University, Princeton 1974, Fr. Mariet, L. Porcher, *Apprendre à devenir citoyen à l'école*, E.S.F., Παρίσι 1978, Annick Pecheron, *La socialisation politique*, Armand Colin, Παρίσι 1993, Yves Deloye, *École et citoyenneté. L'individualisme républicain de Jules Ferry à Vichy: controverses*. Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Παρίσι 1994.

4. Η Επιτροπή αυτή είχε συσταθεί στις 14 Ιουνίου του 1957 έπειτα από απόφαση του πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή. Μέλη αυτής της Επιτροπής ήταν ο Ν. Λούρος, ο Ι. Θεοδωρακόπουλος, ο Γ. Παλαιολόγος (Γεν. Διευθ. Μαρασλείου Παιδ. Ακαδημίας), ο Ε. Παπανούτσος (τ. Γ.Δ. Υπουργείου Παιδείας), ο Α. Τσιριντάνης, Α. Γεροκωστόπουλος (υπουργός Παιδείας και πρόεδρος της Επιτροπής), Χ. Φραγκίστας (καθηγ. Πανεπ. Θεσ/νίκης), Α. Λαϊμός (βουλευτής Χίου), Λ. Ζέρβας, Κ. Μπόνης, Θ. Παρασκευόπουλος (επιτ. Μέλος Εκπαιδ. Συμβουλίου).

5. *Εισήγηση ειδικής Επιτροπής Παιδείας: Αλέξης Δημαράς, Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. Β', Ερμής, Αθήνα 1974, σ. 230-233.

6. Άννα Φραγκουδάκη, *Τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου. Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1979, σ. 190-191.

λή» του υλισμού και την αθεΐα του κομμουνισμού⁷. Ο φόβος του Θεού, η απόσπωση απέναντι στο δόγμα της Ορθοδοξίας, η πίστη στη Θεία πρόνοια, η προσήλωση στην παράδοση και η αγάπη απέναντι στην πατρίδα, που ενδύονταν τη μορφή μιας «χριστιανικής οικογένειας αδελφών», αποτέλεσαν τις αρχές πάνω στις οποίες στηρίχτηκε η προσπάθεια της διαμόρφωσης «συνειδητών χριστιανών Ορθοδόξων και Ελλήνων πατριωτών»⁸. Επιβλήθηκε η άποψη, ότι αληθινός Έλληνας είναι αυτός που ασπάζεται την Ορθόδοξη θρησκεία και πίστη, ενώ αυτός που τις αμφισβητεί είναι εχθρός του έθνους και της κρατικής τάξης και θα πρέπει ν' αποκλείεται από την κοινωνική ζωή της πολιτείας⁹.

Οι ελληνοχριστιανικές αξίες χρησιμοποιήθηκαν παράλληλα, τόσο γι' αυτό καθεαυτό το περιεχόμενό τους, όσο και γι' αυτό που συμβόλιζαν: τη συνέχεια και την ενότητα του έθνους. Θεωρήθηκε επιβεβλημένη η μετάδοση των αξιών, που θα συνέβαλαν στη νομιμοποίηση της επίσημης πολιτικής εξουσίας, της οποίας η υπόσταση αμφισβητείτο από ανεπίσημες δομές εξουσίας¹⁰.

Η εμμονή στη μετάδοση των αξιών του ελληνισμού και του χριστιανισμού και η επιδίωξη εξάλειψης κάθε ριζοσπαστικής —μη εθνικόφρονος— ιδεολογικής εκδήλωσης¹¹, αιτιολογεί, αφενός τη στασιμότητα που χαρακτηρίζει το εκπαι-

7. «...Στη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου και μετά, όταν το κράτος έπρεπε να ελέγξει τη μαζική αυτή πνευματική αφύπνιση, ο αντικομμουνισμός εμφανίστηκε ως ιδεολογία με οικουμενικούς στόχους που δικαιολογούσε την οπισθοχώρηση στη στείρα μήτρα των "ελληνοχριστιανικών παραδόσεων"»... Εν ονόματι του αντικομμουνισμού η πολιτεία προστατεύσε την καθαρότητα της γλώσσας και την Χριστιανική θρησκεία, την οποία θεωρούσε ως αναγκαίο πλαίσιο της κοινωνίας», Κ. Τσουκαλάς, *Η Ελληνική τραγωδία. Από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*. Νέα Σύνορα, 1981, σ. 105-106.

8. Π. Μπρατσιώτης, «Εθνική Παιδεία και ελληνοχριστιανικός πολιτισμός» *Ελληνοχριστιανική Αγωγή*, τχ. 84, έτος ΙΑ', Αθήναι 1958. Το άρθρο 1 του Αναγκαστικού Νόμου 1823/1951 αναφέρει ότι «η Μέση Εκπαίδευσις επιδιώκουσα την διάπλασιν χρηστών πολιτών εν τω πλαισίου των ιδεωδών του Ελληνοχριστιανικού πολιτισμού σκοπόν έχει, τούτο μεν να παράσχη την αναγκαίαν δια τον βίον γενικήν μόρφωσιν, τούτο δε να προπαρασκευάση επιστημονικώς τους εφιέμενους να ακολουθήσουν ανωτέρας ειδικάς σπουδάς» Α. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 221.

9. «Με το πρόσχημα αυτό της σύνδεσης του χριστιανικού πνεύματος με την κλασική παιδεία, το οποίο δεν ευσταθεί, καθώς στο χριστιανικό δόγμα η Αλήθεια αποκαλύπτεται στους πιστούς μέσω της θείας χάρης, ενώ ο ελληνικός λόγος επιδιώκει να προσεγγίσει την Αλήθεια μέσω της απορίας και του διαλόγου, η ελληνοχριστιανική ιδεολογία καθόρισε από το 1950 την ελληνική εκπαιδευτική πολιτική και τη σχολική πράξη». Ioannis Christias, *Die neugriechische politische Paideia. Ein Beitrag zum Problem der politischen Bildung*. Doktorarbeit, Universität Tübingen, 1976, σ. 84.

10. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986, σ. 260-261.

11. Ο Κωνσταντίνος Γεωργούλης, φιλόσοφος και μέλος του Ανώτατου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου υπογράμμισε: «εις την ελληνικήν περιοχόν δεν δύναται να τεθή ζήτημα "εκπαιδευτικής μεταρρυθμίσεως", αλλά ζήτημα αναγεννήσεως του αιωνοβίου ελληνικού παι-

δευτικό σύστημα την περίοδο αυτή, με την άρνηση υιοθέτησης μέτρων σχετικών με την επαγγελματική και τεχνική εκπαίδευση¹², και, αφετέρου, τη μονοδιάστατη κινητοποίηση «υπέρ της ορθής αγωγής» των μελλοντικών πολιτών.

Προσπάθειες πολιτικής ενεργοποίησης στη μεταπολεμική Ελλάδα

Στη γενικότερη επιχείρηση ευαισθητοποίησης των πολιτών στο όνομα της κοινής ανάπτυξης —με βάση το ισχύον ιδεολογικό πρότυπο— κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, εντάσσονται διάφορες ενέργειες, όπως η ίδρυση του Βασιλικού Εθνικού Ιδρύματος, η δημιουργία οικοτροφείων, τεχνικών σχολείων για τα ορφανά του πολέμου, αγροτικών νεανικών ενώσεων, καθώς και η διοργάνωση σεμιναρίων κατά τη διάρκεια των διακοπών για τους δασκάλους και τους υπαλλήλους της διοίκησης. Το πρότυπο του «ενεργού πολίτη», που ενδιαφέρεται για τα συμφέροντα του κράτους και εκδηλώνει μια ηθική συμπεριφορά σύμφωνη με τις κρατικές επιταγές, τροφοδοτούσε όλες αυτές τις προσπάθειες.

Στο ίδιο πνεύμα της «ηθικοποίησης» των πολιτών κινείται η απόφαση του Υπουργείου Παιδείας το 1955 σε συνεργασία με την Ο.Η.Ε.Ν. (Οργάνωση Ηθικού Εξοπλισμού Νέων) για την εφαρμογή «Δελτίου Ασκήσεως Αρετών» στις τρεις ανώτερες τάξεις του Δημοτικού. Στόχος του προγράμματος αυτού ήταν να βοηθηθούν οι μαθητές στην αναγνώριση των χαρακτηριστικών της «εναρέτου ζωής», καθώς και στον έλεγχο και την αξιολόγηση των «καλών πράξεων» και παράλληλα να καλλιεργηθεί μεταξύ τους «η ευγενής άμιλλα δια την απονομήν εις αυτούς και εις το Σχολείον των του βραβείου αρετής»¹³. Οι κύριες αρετές που προωθήθηκαν με την πρωτοβουλία αυτή ήταν: η θρησκευτικότητα μέσω της τακτικής παρακολούθησης κατηχητικών σχολείων και του τακτικού εκκλησιασμού, η ευπρέπεια, η καθαριότητα, η τακτικότητα και η ακρίβεια στα γενικά καθήκοντα του σχολείου, αλλά και η εθνική αρετή, η έμπρακτη απόδειξη της αγάπης προς την Πατρίδα μέσω της παροχής ηθικής και υλικής βοήθειας σ' αυτήν. Η πρωτοβουλία αυτή προβλήθηκε ως «...σπουδαιότατον μέσον ηθικοποιήσεως των Ελληνοπαίδων», καθώς μέσω αυτού επιτυγχάνεται πληρέ-

δευτικού ιδεώδους», «Η Ελληνική Εκπαίδευσις», Εγκυκλοπαίδεια 'Ηλιος, τόμ. 7, Αθήνα 1952, σ. 1558.

12. Χάρης Μελετιάδης, «Η πολιτισμική διάσταση της εκπαιδευτικής πολιτικής στην Ελλάδα κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)» στο *Η Ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994, σ. 443-444· για το ίδιο θέμα βλ. Στέφανος Πεσμαζόγλου, *Εκπαίδευση και ανάπτυξη στην Ελλάδα 1948-1965*, Αθήνα 1987.

13. 'Αποψη που διατυπώθηκε από τον Διευθυντή του Α' Δημοτικού Σχολείου Τήνου στις 7 Απριλίου 1955 στα Πορίσματα που έγραψε για την εφαρμογή του Δελτίου αυτού.

στερον ο υπό της αγωγής επιδιωκόμενος σκοπός [...] διότι διά της εφαρμογής του δελτίου προάγεται η αυτογνωσία, η αυτοσυνειδησία και η αυτοαγωγή των μαθητών»¹⁴.

Ήδη από το 1949 αρχίζουν να πραγματοποιούνται σημαντικές κινήσεις προς την κατεύθυνση της εισαγωγής της πολιτικής αγωγής —του βασικού μαθήματος της πολιτικής διαπαιδαγώγησης— στα αναλυτικά προγράμματα της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, καθώς διατυπώνονταν συχνά απόψεις σχετικές με τη μεγάλη σημασία του μαθήματος και τις σοβαρές επιπτώσεις της απουσίας του από το αναλυτικό πρόγραμμα για το κράτος και τον πολίτη¹⁵.

Οι προσπάθειες για την εισαγωγή της πολιτικής αγωγής στα αναλυτικά προγράμματα των δύο σχολικών βαθμίδων είχαν ξεκινήσει από τις αρχές του 20ού αι.¹⁶ Η ανάδειξη της πολιτικής αγωγής σε ιδιαίτερο γνωστικό αντικείμενο, αυθύπαρκτο στο πρόγραμμα, προσέκρουε για μεγάλο χρονικό διάστημα στις αντιρρήσεις για την αναγκαιότητα ενός ειδικού μαθήματος πολιτικής διαπαιδαγώγησης, καθώς θεωρείτο ότι αυτό επιτυγχάνονταν από άλλα μαθήματα, όπως η Ιστορία και η Γεωγραφία, αλλά και στους φόβους τόσο για κάποιες πιθανές αρνητικές συνέπειες του μαθήματος στον «ηθικό χαρακτήρα» των μαθητών («ηθικός ωφελιμισμός»), όσο και για «εκτροπή της σκέψης τους» προς την κατεύθυνση της κριτικής αμφισβήτησης. Η σύγκρουση των δύο αυτών απόψεων επηρέασε για πολλές δεκαετίες τις εξελίξεις γύρω από το σχετικό ζήτημα, τροφοδοτώντας συζητήσεις και αντεγκλήσεις, με συνέπεια την καθυστέρηση της

14. Στο ίδιο.

15. Ο ιστορικός της Εκπαίδευσης Χρ. Λέφας επεσήμαινε ήδη το 1942: «Εις χώραν, ήτις κυβερνά αυτή εαυτήν, εις την οποίαν έκαστον άτομον μετέχει ελευθέρως δια της ψήφου του [...] εις την διοίκησιν των δημοσίων υποθέσεων, πώς δυνάμεθα να ανεχώμεθα, όπως η πλειονότης των πολιτών διατελεί εν αγνοία των πολιτικών και κοινωνικών υποχρεώσεών της; Ζητούμεν να σέβωνται, να αγαπούν το Σύνταγμα και δεν γνωρίζουν τι σημαίνει Σύνταγμα. Ζητούμεν να ασκούν τα δικαιώματά των, να εκπληρούν τας υποχρεώσεις των και δεν γνωρίζουν την έννοιαν, τον σκοπόν των δικαιωμάτων των και των υποχρεώσεων τούτων. Πολίται, αγνοούντες ποίας υποχρεώσεις τοις επιβάλλει η ιδιότης των αυτή, εκλογείς, ψηφίζοντες χωρίς να γνωρίζουν την σημασίαν της ψήφου των, φορολογούμενοι, πληρώνοντες τον φόρον χωρίς να εννοούν εις τι χρησιμεύει ούτος, κάτοικοι χώρας, μη μαθόντες να την αγαπούν, τοιούτοι κατ' ανάγκην είναι οι πολίται ενός Κράτους, εν τω οποίω δεν διδάσκεται η πολιτική αγωγή». Ο ίδιος υπογράμμισε τον πραγματικό κίνδυνο από την έλλειψη του μαθήματος αυτού επισημαίνοντας την άποψη του Πεσταλότσι σύμφωνα με την οποία «άνευ της πολιτικής και πολιτειακής αγωγής ο κυρίαρχος λαός είναι παιδίον, το οποίον παίζει με την φωτιά και το οποίον εις πάσαν στιγμήν κινδυνεύει να πυρπολήση την οικίαν», Χρ. Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδύσεως*, Ο.Ε.Σ.Β., Αθήνα 1942, σ. 87.

16. Για την ιστορία του μαθήματος της Πολιτικής Αγωγής βλ. Despina Karakatsani, *Le citoyen à l'école. Manuels d'éducation civique et formation du citoyen dans la Grèce d'après-guerre. 1957-1989*, Doctorat nouveau régime, Université Paris de Vincennes-St. Denis (Paris VIII), 1997 και I. Christias, *ό.π.*

εισαγωγής του μαθήματος και την αμφισβητούμενη παρουσία του στα αναλυτικά προγράμματα.

Η πολιτική αγωγή εισήχθη τελικά στα αναλυτικά προγράμματα της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, υπό τον τίτλο «Αγωγή του Πολίτου»¹⁷, στο Αναλυτικό Πρόγραμμα του 1931, βάσει της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1929, η οποία αποσκοπούσε στην προσαρμογή της σχολικής παιδείας στις οικονομικές ανάγκες της κοινωνίας και στη μετάδοση των αρχών του κοινοβουλευτικού συστήματος¹⁸. Ωστόσο το μάθημα της «Αγωγής του Πολίτου» ελάχιστα διδάχθηκε κατά την περίοδο 1936-1939 και σχεδόν καθόλου μέχρι το τέλος του εμφυλίου πολέμου.

Η αναγκαιότητα του μαθήματος της «Αγωγής του Πολίτου» και η υποβολή προτάσεων σχετικών με την εισαγωγή του στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση ήταν από τα βασικά θέματα του συνεδρίου των Επιθεωρητών, που πραγματοποιήθηκε στις 17-22 Οκτωβρίου 1949 με πρωτοβουλία του τότε Υπουργού Παιδείας Κ. Τσάτσου¹⁹.

Οι σύνοδοι ήταν χωρισμένοι σε δύο στρατόπεδα: ένα αμιγώς συντηρητικό και ένα προοδευτικών αποκλίσεων. Και οι δύο πλευρές συμφωνούσαν με την άποψη, ότι ο ελληνικός λαός υστερούσε σε πολιτική συνείδηση, γεγονός το οποίο δικαιολογούσε, σύμφωνα με τους ισχυρισμούς τους, τη συνεχή αντιπαράθεση του έλληνα πολίτη με το κράτος. Οι μεν συντηρητικοί απέδιδαν το γεγονός αυτό στον ατομικισμό των Ελλήνων και στην υποτίμηση των ελληνοχριστιανικών αξιών, οι δε προοδευτικοί εντόπιζαν το πρόβλημα στην παντελή έλλειψη πολιτικής διαπαιδαγώγησης στην ελληνική εκπαίδευση. Οι πρώτοι υποστήριζαν, ότι η πολιτική αγωγή θα έπρεπε να δίδεται στο πλαίσιο της ανθρωπιστικής παιδείας, ενώ υπογράμμιζαν, ότι ένα ειδικό μάθημα πολιτικής αγωγής δεν θα ήταν μόνο ανούσιο, αλλά και επικίνδυνο, γιατί μέσω αυτού θα υπερτονίζονταν

17. Ο όρος εισάγεται με το εγχειρίδιο του Μιχαήλ Βολονάκη, του οποίου η πρώτη έκδοση χρονολογείται το 1911 στη Λάρνακα της Κύπρου και ακολουθούν συνεχείς εκδόσεις στην Αθήνα ως το 1939.

18. Α. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι*, Κέδρος, Αθήνα 1990, σ. 66.

19. Επρόκειτο για το συνέδριο των Γενικών Επιθεωρητών Μέσης και Στοιχειώδους Εκπαίδευσης, των Επιθεωρητών Δημοτικών Σχολείων και των Υγειονομικών Επιθεωρητών Σχολείων. Πρόεδρος του Συνεδρίου ήταν ο Ευαγ. Σέκκερης (Πρόεδρος του Ανωτάτου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου), ενώ στην Οργανωτική Επιτροπή του μετείχαν ο Ιω. Σκουτερόπουλος (αντιπρόεδρος του Ανωτάτου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου), οι Θ. Παρασκευόπουλος και Γ. Ζομπανιάκης (εκπαιδευτικοί σύμβουλοι) και ο Δ. Στεφάνου (Διευθυντής της Σχολικής Υγιεινής). Κύριος σκοπός του συνεδρίου ήταν «η προστασία και η προαγωγή της σωματικής και ψυχικής υγείας των μαθητών και η πνευματική αυτών εξυγιάνσις και ανύψωσις»: *Πρακτικά Συνεδρίου Επιθεωρητών Μέσης και Δημοτικής Εκπαίδευσης*, εκδ. Υπουργείου Παιδείας, Προλεγόμενα, Αθήνα 1949 και I. Christias, ό.π., σ. 104-105.

τα δικαιώματα του πολίτη και θα εισαγόταν στο σχολείο η «κοινωνιολογική φλυαρία»²⁰. Σύμφωνα με την άλλη άποψη, θα είχε πολύ σημαντικό ρόλο η διδασκαλία ενός ειδικού μαθήματος πολιτικής αγωγής στη διαμόρφωση «χρηστών πολιτών». Κύριος εκπρόσωπος της τελευταίας άποψης ήταν ο παιδαγωγός Γεώργιος Ζομπανάκης, ο οποίος είχε ήδη πολύ νωρίτερα θέσει το ζήτημα της συμβολής της πολιτικής αγωγής στη διαμόρφωση συνειδητοποιημένων μελών της κρατικής και εθνικής κοινότητας. Είχε υπογραμμίσει δε, ότι η δημοκρατικοποίηση της σχολικής ζωής αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση της πολιτικής αγωγής²¹.

Στο ίδιο συνέδριο ετέθη το ζήτημα της ονομασίας του μαθήματος. Ο Κωνσταντίνος Γεωργούλης —εκπαιδευτικός σύμβουλος και Διευθυντής Διδασκαλείου Μέσης Εκπαιδύσεως— εντόπιζε το πρόβλημα του μαθήματος της πολιτικής αγωγής στην ονομασία του, επισημαίνοντας ότι ο όρος «πολιτική αγωγή» αποτελεί μετάφραση «ξενικής» ονομασίας —της «Éducation civique» και της «Bürgerliche Erziehung»— και πρότεινε τον όρο «πολιτική παιδεία»²². Ο καθηγητής της Παιδαγωγικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Σπ. Καλλιάφας διατύπωνε την ίδια περίοδο τη θεωρία του περί «πολιτικής ανωριμότητας» του ελληνικού λαού και έλλειψης πολιτικής συνείδησης εξαιτίας των ιστορικών και γεωφυσικών λόγων, πράγμα που, όπως ισχυριζόταν, είχε εκμεταλλευτεί η κομμουνιστική προπαγάνδα. Υποστήριζε, ότι ο Έλληνας διακατέχονταν από έντονο ατομικισμό, ο οποίος ήταν η αιτία της αδυναμίας του να αποκτήσει κοινωνικές και πολιτικές αρετές. Τόνιζε, επίσης, την ανάγκη να αντλεί η αγωγή του πολίτη τις επιρροές της από την ελληνοχριστιανική παιδαγωγική παράδοση²³. Ο κύριος λόγος που υπαγόρευσε την εισαγωγή της πολιτικής αγωγής κατά τη μεταπολεμική περίοδο στα αναλυτικά προγράμματα, σύμφωνα με πολιτικούς και εκπαιδευτικούς παράγοντες της εποχής, ήταν η «εξασθένηση της ηθικής

20. Κύριος υπερασπιστής αυτής της άποψης ήταν ο Ι. Ν. Σκουτερόπουλος, που θεωρούσε την «Αγωγή του Πολίτου» συνώνυμη της ίδιας της έννοιας της Αγωγής, *Πρακτικά Συνεδρίου Επιθεωρητών Μέσης και Δημοτικής Εκπαιδύσεως*, ό.π., σ. 201 και του ιδίου, *Η Αγωγή του Πολίτου. Παιδαγωγικά Ομιλίες και Διατριβές*, τ. Β', τχ. Α', εκδ. Σιδέρη, Αθήνα 1950, σ. 6.

21. Γεωργίου Ζομπανάκη, «Το μάθημα της πολιτικής αγωγής» στα *Πρακτικά Συνεδρίου Επιθεωρητών και Δημοτικής Εκπαιδύσεως*, ό.π. Του ιδίου, «Η μαθητική αυτοδιοίκησης», *Σχολείο και Ζωή*, τχ. 10, 1959 και «Σύντομα υποδείξεις δια την διδασκαλίαν της αγωγής του πολίτου», *Σχολείο και Ζωή*, τχ. 9, 1961.

22. «Ο κατάλληλος εν προκειμένω Ελληνικός όρος θα ήτο “πολιτική παιδεία”. Ο όρος αγωγή τυγχάνει μονομερής, διότι δεν καλύπτει και την έννοια της διδασκαλίας. [...] Τουναντίον ο όρος “πολιτική παιδεία” είναι περιεκτικότερος και κινείται εντός της καθαρώς ελληνικής παραδόσεως», *Πρακτικά Συνεδρίου των Επιθεωρητών Μέσης και Δημοτικής Εκπαιδύσεως*, ό.π., σ. 245.

23. Σπ. Καλλιάφας, *Ανάλεκτα*, 1965, σ. 3-36.

αντίστασης του λαού και ο κλονισμός της εμπιστοσύνης του πολίτη απέναντι στο κράτος εξαιτίας του πολέμου και της κομμουνιστικής προπαγάνδας»²⁴.

Η πολιτική αγωγή είναι άρρηκτα συνυφασμένη με τα ιστορικά δεδομένα κάθε κοινωνίας. Σε περιόδους κοινωνικοπολιτικής κρίσης —όπως αυτή της μετεμφυλιακής περιόδου— γίνεται επιτακτική η ανάγκη της πολιτικής ποδηγέτησης του εκπαιδευτικού συστήματος²⁵. Επομένως και το μάθημα της πολιτικής αγωγής υπηρετεί έναν μονοδιάστατο ιδεολογικό προσανατολισμό, καθώς το γνωστικό του περιεχόμενο προσαρμόζεται στις κυρίαρχες πολιτικές επιδιώξεις.

Κυρίαρχο μοντέλο πολιτικής αγωγής: η «Αγωγή του Πολίτου»

Η Εγκύκλιος του Υπουργείου Παιδείας της 3ης Οκτωβρίου 1955 (αρ. 37) σηματοδοτεί την αφετηρία της πρακτικής διδασκαλίας του μαθήματος της «Αγωγής του Πολίτου» στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση και προαναγγέλλει το Αναλυτικό Πρόγραμμα των πατριδογνωστικών μαθημάτων του Δημοτικού σχολείου, που δημοσιεύτηκε στις αρχές του 1957. Το ΒΔ «Περί του αναλυτικού και ωρολογίου προγράμματος των πατριδογνωστικών μαθημάτων των Δημοτικών Σχολείων» της 30ής Ιανουαρίου 1957 εντάσσει την Αγωγή του Πολίτου στα προγράμματα των δύο τελευταίων τάξεων του δημοτικού σχολείου (Ε' και ΣΤ') μαζί με τα άλλα «φρονηματιστικά μαθήματα»: την Πατριδογνωσία και τη Γεωγραφία με στοιχεία τουρισμού²⁶. Το διάταγμα αυτό υπογραμ-

24. Σε Εγκύκλιο που απέστειλε ο Υπουργός Παιδείας Κ. Τσάτσος το 1949 τόνιζε τη σημασία της πολιτικής αγωγής: «Σήμερα πρέπει να διακηρύξωμεν αδιαστάτως, ότι μετά τας αγριότητες και τους βανδαλισμούς της κατοχής και του συμμοριτισμού, το σχολείον έχει το επιτακτικόν καθήκον να εργασθή συστηματικώς και με όλας του τας δυνάμεις διά την ανανέωσιν της δημοκρατικής συνειδήσεως. Πρέπει να αποκαθήρη τα πνεύματα από τα δηλητήρια των ολοκληρωτικών καθεστώτων υπό οιονδήποτε όνομα και αν κρύπτανται, δια να δυναθή να επιτύχη την ελευθέραν εξέλιξιν των μαθητών και να ενώσει εν τη ψυχή αυτών το εθνικόν και το δημοκρατικόν συναίσθημα» (Εγκύκλιος αρ. 77586/21 Σεπτεμβρίου 1949).

25. «Η ανάκαμψη ή η ανανέωση της πολιτικής αγωγής γίνεται κάθε φορά μέσα σ' ένα περιβάλλον και μέσω ενός λόγου κρίσης [...] μπροστά σε κίνδυνο ή σε απειλές για το έθνος, είναι αναγκαίο να διατυπωθούν και να μεταδοθούν οι κοινές κοινωνικές αξίες», François Audigier, «Enseigner la société, transmettre les valeurs, la formation civique et l'éducation aux droits de l'homme: une mission ancienne, des problèmes permanents, un projet toujours actuel», *Revue Française de pédagogie*, 94, 1991, 38.

26. «Εις τον κύκλον των Πατριδογνωστικών μαθημάτων περιλαμβάνονται η Πατριδογνωσία, η Αγωγή του Πολίτου και η Γεωγραφία μετά στοιχείων Τουρισμού. Εις την Πρώτην και Δευτέραν τάξιν το πατριδογνωστικό μάθημα αποτελεί τον θεμελιώδη κλάδο της ενιαίας διδασκαλίας και περιλαμβάνει στοιχεία Πατριδογνωσίας, Ιστορίας και Αγωγής του Πολίτου. Εις την Τρίτην και Τετάρτην τάξιν το μάθημα τούτο διακρίνεται εις Ιστορίαν και Γεωγραφίαν εις α περιλαμβάνονται και στοιχεία Τουρισμού και Αγωγής του Πολίτου. Εις δε την Πέμπτην και Έκτην τάξιν διακρίνεται εις Ιστορίαν, Αγωγήν του Πολίτου και Γεω-

μίξει, ότι σκοπός όλων αυτών των μαθημάτων είναι να μυηθούν οι μαθητές «στις αρετές του καλού Έλληνα πολίτη, αυτού που ξέρει να υπερασπίζεται τα δικαιώματά του και πληροί τις υποχρεώσεις του»²⁷. Η ανάλυση των σχολικών εγχειριδίων και των αναλυτικών προγραμμάτων της περιόδου αυτής μας δίνει τη δυνατότητα να εντοπίσουμε τους κανόνες, τις αξίες, τις νόρμες και τις συμπεριφορές που συνέθεσαν το προτεινόμενο πρότυπο πολίτη.

Τα εγχειρίδια της πολιτικής αγωγής αποτελούν, από τη μια τους καθρέφτες της νομικοπολιτικής ιδεολογίας, όπως αυτή αποκρυσταλλώνεται στο μοντέλο του πολίτη που προωθείται, και από την άλλη, δίνουν μια ελλιπή ή παραποιημένη εικόνα της τρέχουσας κοινωνικής πραγματικότητας²⁸, καθώς το μήνυμά τους προς τη νέα γενιά υποδηλώνει μια διάθεση επιρροής στη σκέψη της, μέσω της προβολής —ως εκπαιδευτικής πληροφορίας— ενός «προσδοκώμενου» —και γι' αυτό υποθετικού— κοινωνικού μοντέλου.

Πρέπει να λάβουμε, κατά συνέπεια, υπόψη μας την ιδιομορφία αυτού του μαθήματος, καθώς ο λόγος κι η προβληματική που αναπτύσσεται στο πλαίσió του, συνηγορεί υπέρ της ανάδειξης του ειδώλου ενός εξιδανικευμένου, εξωραϊσμένου προτύπου πολίτη, πολίτη μιας μελλοντικής κοινωνίας. Αυτό αποτελεί χαρακτηριστικό γενικότερα του σχολικού θεσμού που μεταδίδει το σύνολο των γνώσεων και των κοινωνικών αξιών που θεωρεί αξιόλογο σε συνάρτηση με μια

γραφίαν, περιλαμβανομένων εις ταύτα και στοιχείων τινών Τουρισμού». Το διάταγμα αυτό αντικατέστησε το πρόγραμμα του 1913 όσον αφορά τις ρυθμίσεις του σχετικά με τα μαθήματα αυτά. Το πρόγραμμα του 1957 είναι συνταγμένο βάσει των προδιαγραφών ενός σύγχρονου αναλυτικού προγράμματος: στο πρώτο μέρος αναπτύσσεται ο γενικός σκοπός, το περιεχόμενο των Πατριδογνωστικών μαθημάτων και γενικές υποδείξεις σχετικά με τη μεθοδολογία της διδασκαλίας των επιμέρους ενοτήτων, στο δεύτερο μέρος αναλύονται τα προγράμματα των επιμέρους μαθημάτων. Σχετικά με το Πρόγραμμα του 1957 και το μάθημα της Πατριδογνωσίας βλ. Ι. Χριστιάς, *Από την πατριδογνωσία στη μελέτη του περιβάλλοντος. Η παιδαγωγική και τα προβλήματα του δημοτικού σχολείου*, Τυπωθήτω, Αθήνα 1998.

27. Ειδικά για το μάθημα της «Αγωγής του Πολίτου» υπογραμμίζεται ότι: «...σκοπόν έχει την ανάπτυξιν του μαθητού, ώστε να καταστή ούτος καλός Έλλην πολίτης ως άτομο και εις τας σχέσεις του προς τους άλλους και προς το κράτος», ΒΔ 30 Ιανουαρίου 1957, Φ.Ε.Κ., τχ. Α', αρ. φύλλου 14.

28. Το στοιχείο αυτό αποτελεί χαρακτηριστικό και άλλων μαθημάτων όπως έχει επισημανθεί από ερευνητές που έχουν αναλύσει σχολικά εγχειρίδια. Η Θεοπούλα Ανθογαλίδου αναφέρει «Τα κείμενα των αναγνωστικών εκφράζουν στο σύνολό τους μια σειρά αντιλήψεων για την πραγματικότητα, όχι μόνο για το πώς είναι αυτή η πραγματικότητα, αλλά και για το πώς πρέπει να είναι [...] Το περιεχόμενο των αναγνωστικών είναι ιδεολογικό, από την άποψη ότι με όλους αυτούς τους τρόπους εκφράζονται αντιλήψεις για τις συνθήκες υπάρξεώς μας ως ανθρώπων και ως Ελλήνων». «Η σχολική ιδεολογία σήμερα: ο "ηγεμονικός λόγος" των αναγνωστικών του δημοτικού σχολείου», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τχ. 45, 1989, 31.

ιδεατή εικόνα που θέλει να προωθήσει. Η εικόνα αυτή, το όραμα του ιδανικού μαθητή, συνδέεται με το όραμα του ιδανικού ενήλικα και εξαρτάται από μια συγκεκριμένη αναπαράσταση της ίδιας της κοινωνίας, δεδομένου ότι «το μοντέλο του μαθητή και το μοντέλο της κοινωνίας συμβαδίζουν»²⁹. Όλο το περιεχόμενο της σχολικής γνώσης είναι κατά συνέπεια μια «κοινωνική κατασκευή», αφού είναι «το αποτέλεσμα μιας επιλογής ανάμεσα στις συμβολικές γνώσεις και στα υλικά που υπάρχουν στην κουλτούρα μιας κοινωνίας σε μια δεδομένη στιγμή της ιστορίας της»³⁰. Η ανάλυση των σχολικών προγραμμάτων και του περιεχομένου της σχολικής γνώσης αποδεικνύει ότι το σχολείο κάνει μια επιλογή ανάμεσα στα στοιχεία και τις αξίες της κοινωνικής πραγματικότητας³¹. Η ανάλυση όμως αυτού που επιλέγει κάθε παιδαγωγικό σύστημα είναι εξίσου σημαντική με την ανάλυση αυτού που παραλείπει, γιατί «οι παραλείψεις φωτίζουν το ρόλο και τη δράση των μηχανισμών εξουσίας»³².

Κατά την περίοδο 1957-1963³³ δεν εκδίδονται κρατικά εγχειρίδια από τον Οργανισμό Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων³⁴, αλλά από διάφορους ιδιωτικούς εκ-

29. Suzanne Mollo, *L'école dans la société*, Dunod, Παρίσι 1969, σ. 13.

30. Σχετική προβληματική αναπτύσσεται από τη Νέα Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Βλ. σχετικά Jean-Claude Forquin, *École et culture. Le point de vue des sociologues britanniques*, De Boeck, Βρυξέλλες 1989, του ίδιου επίσης «La nouvelle sociologie de l'éducation en Grande Bretagne: orientations, apports théoriques, évolution», *Revue Française de Sociologie*, 63, (Απρίλιος-Ιούνιος 1983), 61-79, «Nouvelle Sociologie de l'éducation», *Revue Française de Pédagogie*, XXV, 2, (Απρίλιος-Ιούνιος 1984), 211-232.

31. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η σχολική γνώση δεν είναι μόνο το αποτέλεσμα μιας διαδικασίας επιλογών, αλλά και μιας διαδικασίας τροποποίησης, αναμόρφωσης, αναδιοργάνωσης αυτής σε συνάρτηση με τους διδακτικούς στόχους, προκειμένου να μπορέσει να προσαρμοστεί στις δυνατότητες και στις ανάγκες των μαθητών. Πρόκειται για το φαινόμενο που στο χώρο της διδακτικής έχει ονομαστεί «διδακτική μετατόπιση» (Μετάφραση του όρου 'transposition didactique' που πρώτος διατύπωσε ο Michel Verret στο βιβλίο του *Le temps des études*, Lille 1975, Atelier de reproduction des thèses, σ. 140 και στη συνέχεια αναλύθηκε από τον Yves Chevallard στο βιβλίο του *La transposition didactique. Du savoir savant au savoir enseigné*, Grenoble, La pensée sauvage, 1985), που σηματοδοτεί το σύνολο των τροποποιήσεων που υφίσταται το διδακτικό μήνυμα για να μπορέσει να αφομοιωθεί από τους δέκτες του (J. Cl. Forquin, *École et culture...*, ό.π., σ. 15.)

32. I. Davies, «Education and Power» στο *Knowledge, Education and cultural change. Papers in the sociology of education*, edit. by R. Brown, Tawistock publications, 1973, σ. 317-337.

33. Ως όρια για την ανάλυση αυτής της περιόδου έχουν τεθεί το 1957 και το 1963. Το 1957 γιατί τότε εισήχθη το μάθημα της «Αγωγής του Πολίτου» στα αναλυτικά προγράμματα της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης και το 1963 χρονολογία που σηματοδοτεί την απαρχή μιας σειράς πολιτικών ανακατατάξεων με άμεσο αντίκτυπο στην εκπαιδευτική πραγματικότητα. Βλ. σχετικά D. Karakatsani, ό.π., σ. 117-149.

34. Το 1962 ο Οργανισμός Εκδόσεων Σχολικών Βιβλίων (Ο.Ε.Σ.Β.) που ιδρύθηκε

δοτικούς οίκους³⁵. Ενωσιολογικές κατηγορίες, θεματικοί άξονες και η διαπλοκή αυτών αποτελούν τα κύρια μεθοδολογικά εργαλεία της ανάλυσης περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων της συγκεκριμένης περιόδου που επιχειρείται στη μελέτη αυτή³⁶.

Έθνος-Πατρίδα: θαυμασμός και πειθαρχία

Σε άμεση συνάρτηση με την κυρίαρχη ιδεολογία της εθνικοφροσύνης, την προσπάθεια καλλιέργειας του 'εθνικού φρονήματος', και την αναζήτηση πειστικών ιδεολογικών ρευσμάτων κατά την περίοδο αυτή, είναι και η αναβίωση των εθνικιστικών και συντηρητικών θεμάτων που είχαν χρησιμοποιηθεί κατά το παρελθόν: το έθνος, ο στρατός, η οικογένεια, η θρησκεία, ο ελληνισμός, η ελληνικότητα, η παράδοση, η γλώσσα και η καθαρότητά της βρίσκονται στο κέντρο του επίσημου πολιτικού λόγου. Η έννοια του έθνους αποκτά ιδιαίτερο βάρος και η προώθηση των εθνικών ιδεωδών καθορίζει όλες τις κοινωνικές και πολιτικές πρακτικές στο πλαίσιο ενός νέου εθνικισμού «αμυντικού-οπισθοδρομικού και εσωστρεφούς»³⁷.

Η «Αγωγή του Πολίτου» αναλαμβάνει να μεταδώσει τα βασικά στοιχεία που συνθέτουν την ελληνική εθνική ταυτότητα, δίνοντας από τη μια πλευρά έμφαση στις έννοιες της Ελλάδας και του Έλληνα, στα εθνικά σύμβολα, στις εθνικές εορτές, στα μεγάλα εθνικά γεγονότα, και εξυμνώντας, από την άλλη, τη ζωή και τη δράση των εθνικών ηρώων, το ρόλο της ελληνικής γλώσσας στη διατήρηση του εθνικού φρονήματος, την αυθεντικότητα των ελληνικών εθίμων

με τον Α.Ν. 952/1937 «Περί Ιδρύσεως Οργανισμού προς Έκδοσιν Σχολικών κ.λπ. Βιβλίων» μετονομάστηκε σε Οργανισμό Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων (Ο.Ε.Δ.Β.) με το άρθρο 2 της Πράξης αρ. 142/14.11.1962 του Υπουργικού Συμβουλίου.

35. Συγκεκριμένα την περίοδο 1957-1963 είχαν κυκλοφορήσει συνολικά 16 εγχειρίδια πολιτικής αγωγής από ιδιωτικούς εκδοτικούς οίκους και μόλις 4 από αυτά είχαν την επίσημη έγκριση του Υπουργείου Παιδείας. Από τα 16 συνολικά εγχειρίδια 8 προορίζονταν για τη Στ' τάξη του δημοτικού σχολείου, 5 για την Ε' Δημοτικού και 1 εγχειρίδιο για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση που ήταν επανεκδόση του 1947. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση ίσχυε το αναλυτικό πρόγραμμα του 1931 και του 1935 ως το 1961, όταν ψηφίστηκε το Διάταγμα 624 της 7ης Σεπτεμβρίου 1961 που τροποποιήθηκε στη συνέχεια από το Διάταγμα 672 της 12ης Σεπτεμβρίου και θα εφαρμοζόταν από τη σχολική χρονιά 1963-1964.

36. Οι εννοιολογικές κατηγορίες που χρησιμοποιήθηκαν στο άρθρο αυτό για τη θεματική ανάλυση των εγχειριδίων πολιτικής αγωγής της περιόδου 1957-1963 είναι οι εξής: κοινότητα, οικογένεια, ηθική, θρησκεία, έθνος, πατρίδα. Γενικότερα για τα χρονολογικά όρια της συγκεκριμένης περιόδου, αλλά και για τη θεωρητική ανάλυση και νοηματική άρθρωση των θεματικών αυτών κατηγοριών βλ. D. Karakatsani, *ό.π.*, σ. 43-52.

37. Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 36.

και την ανθεκτικότητα των ελληνικών παραδόσεων μέσα στο χρόνο³⁸. Προβάλλει παράλληλα την ομορφιά της Ελλάδας, τη λαμπρότητα του ελληνικού πολιτισμού και του ελληνικού πνεύματος³⁹. Η ανωτερότητα της Ελληνικής πατρίδας εντοπίζεται τόσο στις φυσικές της ομορφιές, όσο και στο ένδοξο παρελθόν της: προβάλλεται ως η 'μητέρα του πολιτισμού', η πατρίδα της ελευθερίας και της δημοκρατίας, η παρακαταθήκη όλων των πνευματικών αγαθών, καθώς χαρακτηρίζεται «Μέγας Διδάσκαλος της ανθρωπότητας»⁴⁰. Η «ελληνική Πατρίδα» αναδεικνύεται σ' ένα υπερεθνικό ηθικο-πνευματικό πρότυπο, που συνδέεται με τη μητρική μορφή που ενσαρκώνει, αγκαλιάζοντας όχι μόνο τους Έλληνες, αλλά και τους ανθρώπους όλης της γης. Παρουσιάζεται ως ιερή και δογματική αξία έναντι της οποίας προσιδιάζει μόνο η αγάπη, ο σεβασμός και η αφοσίωση των πολιτών. Τα στοιχεία αυτά συμπυκνώνονται στην έννοια της 'φιλοπατρίας': «το ιερόν και υπέροχον καθήκον κάθε πολίτου», που υπαγορεύει την εκπλήρωση μιας σειράς καθηκόντων, όπως των στρατιωτικών και φορολογικών υποχρεώσεων, την εκδήλωση σεβασμού και την προστασία των μνημείων. Ως επιχείρημα προβάλλεται η ρήση του Σωκράτη: «Και από την μητέρα και από τον πατέρα και από τους προγόνους όλους πολυτιμότερον και σεβαστότερον και αγιώτερον είναι η πατρίς»⁴¹.

Η εικονογράφηση των εγχειριδίων της περιόδου αυτής βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με το εθνοκεντρικό και ελληνοκεντρικό περιεχόμενό τους. Εθνικά σύμβολα —σημαία, εθνικό στέμμα, εθνόσημο, εθνικά μνημεία— αλλά και προσωπικότητες του ελληνικού έθνους, όπως οι αρχαίοι έλληνες φιλόσοφοι, οι εθνικοί ποιητές, οι εθνικοί ευεργέτες και οι ηρωικές και πολιτικές προσωπικότη-

38. Σύμφωνα με το βασιλικό διάταγμα του 1957, που υπογράμμισε, ότι η «Αγωγή του Πολίτου» μπορούσε ν' αποτελέσει τη βάση της ευτυχίας των πολιτών και της προόδου του πολιτισμού, οι μαθητές θα έπρεπε να διαμορφώσουν μια συγκεκριμένη εικόνα της περιοχής, όπου ζουν, και να μάθουν να αγαπούν την ελληνική πατρίδα στο σύνολό της. Εθεωρείτο αναγκαίο επίσης ν' ανακαλύψουν τα μεγάλα πνευματικά έργα και τα σπουδαία κατορθώματα των Ελλήνων μέσα από την ιστορία και τη γεωγραφία του τόπου.

39. «Η ιστορία έχει τις ρίζες της στο βάθος τριών χιλιάδων και πλέον χρόνων [...] Μα δεν είναι η δόξα των αιματοβαμμένων αγώνων της ελληνικής φυλής κατά της βαρβαρότητας που στεφανώνει την Ελλάδα μόνον. Είναι και η δόξα του ελληνικού πνεύματος», Σπ. Λυγκώνη, Ι. Κουκουράκη, *Η Αγωγή του Πολίτου*, τάξις Ε', Σχολικά Εκδόσεις Αλικιώτη «Ο Προμηθεύς», σ. 11-12.

40. Στο ίδιο, σ. 12. Στο εγχειρίδιο του Γ. Δ. Παπαϊωάννου η Ελλάδα προβάλλεται ως «ωραιότατη χώρα» και τονίζεται ότι αυτό που την κάνει ασύγκριτη είναι «το ενδοξότατον παρελθόν της. Εις αυτήν ανεπτύχθη ο λαμπρότερος ανθρώπινος πολιτισμός, ο οποίος εφώτισεν ολόκληρον τον κόσμον. Και αυτή υπήρξεν ανέκαθεν το προπύργιον της ελευθερίας της ανθρωπότητος. Διότι επ' αυτής συνετρίβησαν όλα σχεδόν αι επιδρομαί των βαρβάρων λαών της Ασίας» Γ. Δ. Παπαϊωάννου, *Αγωγή του Πολίτου*, Ε' Δημ., εκδ. οίκος Ι. Σιδέρη, Αθήναι 1962, σ. 4.

41. Στο ίδιο.

τες της Ελληνικής Ιστορίας κοσμούν τις σελίδες των εγχειριδίων της «Αγωγής του Πολίτου».

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται επίσης την περίοδο αυτή και στις διάφορες πρακτικές μέσα στο σχολικό χώρο⁴², που συνδέονται με το βασικό στόχο της διαμόρφωσης του υπεύθυνου, ενεργού και συνειδητού Έλληνα πολίτη, ο οποίος συμβάλλει στην αρμονική ζωή της κοινωνίας, και στη σωστή λειτουργία του κράτους. Υπογραμμίζεται η μεγάλη σημασία της τέλεσης εθνικο-θρησκευτικών εορτών στο πλαίσιο του σχολείου, αλλά και εκδηλώσεων σχετικών με την παράδοση και τα τοπικά έθιμα, καθώς θεωρείται, ότι με αυτό τον τρόπο δίνεται η δυνατότητα στους μαθητές (να εκφράσουν την ευγνωμοσύνη, την εκτίμηση και το σεβασμό τους προς τους μεγάλους άνδρες της πατρίδας και τις λαϊκές παραδόσεις)⁴³. Επισημαίνεται επίσης η σημασία της ανάγνωσης αποσπασμάτων από τη ζωή των μεγάλων προσωπικοτήτων της Ελλάδας που άντλησαν τη δύναμή τους από τη θρησκευτική πίστη, αλλά και της ενθάρρυνσης των μαθητών για τη δημιουργία λευκωμάτων με τα εθνικά σύμβολα κατά τις διάφορες ιστορικές περιόδους —κυρίως των διαφόρων τύπων της ελληνικής σημαίας⁴⁴— ανάρτησης σχετικών εικόνων στις τάξεις και επίσκεψης μνημείων και ηρώων της περιοχής του σχολείου.

Κοινότητα-Οικογένεια: πρωταρχικές μορφές οργάνωσης

Στα εγχειρίδια της περιόδου αυτής υπογραμμίζεται ο «κοινοτικός χαρακτήρας»⁴⁵ προσδιορισμένων και μη αμφισβητήσιμων μορφών κοινωνικής οργάνω-

42. Εκτός από το περιεχόμενο της σχολικής γνώσης και οι καθημερινές πρακτικές στο χώρο του σχολείου, η οργάνωση του σχολικού χώρου, η διακόσμηση των αιθουσών και το σύνολο των σχέσεων εξουσίας και ιεραρχίας, που διαμορφώνεται ανάμεσα στους διδάσκοντες και στους διδασκόμενους, παίζουν καθοριστικό ρόλο στην πολιτική διαπαιδαγώγηση του νεαρού ατόμου. Ο Pierre Bourdieu έχει υπογραμμίσει ότι η πολιτική εκπαίδευση/διαπαιδαγώγηση δεν περιορίζεται —όπως το θέλουν σχεδόν πάντα αυτοί που ενδιαφέρονται γι' αυτό το θέμα— στη συνειδητή μετάδοση αναπαραστάσεων που συνδέονται άμεσα με τη σφαίρα της «πολιτικής»— με τη συνηθισμένη σημασία του όρου. Σημειώνει ότι «θα ήταν εξίσου αστείο να δίδονταν μόνο μέσω της πολιτικής κοινωνικοποίησης ή ακόμα χειρότερα μέσω της θεσμοποιημένης μορφής της —της Πολιτικής Αγωγής— τα στοιχεία που αποτελούν τη βάση των πολιτικών κρίσεων και πρακτικών, όπως ακριβώς και το να δίδονται οι κοινωνικοί όροι παραγωγής του “γούστου” —που είναι επίσης μία πολιτική στάση— μέσω της καθαρά αισθητικής αγωγής» στο άρθρο του «Questions de Politique», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 16, 1977, 55-89.

43. Β.Δ 30 Ιανουαρίου 1957, σ. 96.

44. Στο ίδιο.

45. Ο Κωνσταντίνος Γεωργούλης, παιδαγωγός που ανήκε στη συντηρητική παράταξη, δίδαξε ήδη από το 1949 στους Έλληνες αξιωματικούς τη διάκριση Κοινότητας-Κοινωνίας του Ferdinand Tönnies αλλά και την πρωταρχικότητα της οικογένειας ως μορφή οργάνω-

σης: της οικογένειας, που αποτελεί «το κύτταρον της κοινωνίας» και χαρακτηρίζεται ως «κοινότητα ατόμων με έντονους συναισθηματικούς δεσμούς», του Ελληνικού κράτους, που εκλαμβάνεται ως «η μεγάλη εθνική πολιτική κοινότητα του Ελληνικού λαού», «της μεγάλης ανθρώπινης κοινότητας»⁴⁶ και της ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας, που διασφαλίζει στα μέλη της το «αίσθημα του ανήκειν»⁴⁷.

Σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή το άτομο αποκτά οντότητα μέσω της ένταξής του στις κοινωνικές ομάδες. Καλείται να συνειδητοποιήσει, ότι δεν ζει μόνος, αλλά ότι εντάσσεται σε διάφορους κοινωνικούς και πολιτικούς σχηματισμούς και παράλληλα να εναρμονιστεί με τις αποφάσεις της πλειοψηφίας. Δίνεται επίσης προτεραιότητα στις κοινωνικές υποχρεώσεις έναντι των ατομικών δικαιωμάτων, ενώ δικαιολογείται ακόμα και ο περιορισμός ή και η εξάλειψη αυτών⁴⁸.

σης σύμφωνα με την εγγεληνική θεωρία: «...Σύμφωνα με την ιδιική μας αντίληψιν, την Ελληνικήν, το Κράτος δεν είναι τίποτε άλλο παρά σύνολο οικογενειών. Η οικογένεια είναι το βασικόν του Κράτους θεμέλιον και δι' αυτό όσοι θέλουν να αποσαθρώσουν το Κράτος, στρέφονται εναντίον της οικογενείας με διάφορα ψευδή συνθήματα. [...] Είναι εύκολον πράγμα να αντιληφθώμεν ότι η ανθρωπότης είναι κάτι τι το αφηρημένον. Εις την πραγματικότητα υπάρχει η οικογένεια. Επί τη βάσει της οικογενείας υπάρχει ο λαός, το έθνος, το κράτος, το συγκεκριμένο Κράτος» Κ. Δ. Γεωργούλης, *Το ιδεολογικόν περιεχόμενον του αγώνος*, Γ.Ε.Σ. - Διεύθυνση Τύπου, Αθήναι 1950, σ. 34-35.

46. Ν. Λαζαρίδης, *Αγωγή του Πολίτου*, εκδόσεις Πολυβίου Χ. Αλεξάκη, Στ' τάξεως Δημοτικών Σχολείων, Αθήναι 1962, σ. 7-8. Ο Νικόλαος Αλικιάκος δίνοντας έμφαση στους κοινούς πολιτιστικούς δεσμούς υπογράμμισε στο εγχειρίδιό του ότι το «Έθνος είναι μια μεγάλη οικογένεια της οποίας τα μέλη έχουν κοινά: την φυλήν, την γλώσσαν, την θρησκείαν, την ιστορίαν, τους εθνικούς πόθους, τα ήθη, τα έθιμα και τον πολιτισμόν». Ο ίδιος συγγραφέας είχε γράψει και τα εγχειρίδια: *Πολιτειακή αγωγή* (1933) και *Εθνικοκοινωνική αγωγή* (1938). Η επανέκδοση παλαιότερων εγχειριδίων και η επιβίωση συγγραφέων σε διαφορετικές πολιτικές και εκπαιδευτικές συνθήκες αποδεικνύουν τους πολύ αργούς ρυθμούς αφομοίωσης των νέων δεδομένων από τον εκπαιδευτικό θεσμό, αλλά και την ιδεολογική συνέχεια των 'εκπαιδευτικών ιδεωδών' από το 1931 ως το 1963 ή και πολύ αργότερα ακόμα.

47. Ν. Αλικιάκος, *Αγωγή του Πολίτου*, εκδόσεις Οικονομικής και Λογιστικής Εγκυκλοπαίδειας, Αθήναι 1961, σ. 17. Πρόκειται για επανέκδοση με διαφοροποιημένο τίτλο του εγχειριδίου *Η Αγωγή του Πολίτου. Εθνική Αγωγή και στοιχεία κοινωνιολογίας, κοινωνικής οικονομίας και του ισχύοντος δικαίου* του 1947 που είχε την επίσημη έγκριση του Υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας (16.02.1948) και προοριζόταν για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

48. «Είναι καιρός να επιδιώξωμεν την εξουδετέρωσιν του αφορήτου ατομικισμού» σημειώνει σε εγκύκλιό του ο Υπουργός Παιδείας, «...να εκριζώσωμεν την τάσιν της δυστρόπου ανυπακοής του ενός εις την βούλησιν της ολότητος. Να καταπολεμήσωμεν την άρνησιν της υποταγής του συμφέροντος του μεμονωμένου ατόμου εις τους γενικωτέρους σκοπούς της ομάδας. Να καλλιεργήσωμεν και να αναπτύξωμεν το συναίσθημα της ευθύνης. Να αμβλύνωμεν την χρονίαν εχθρότητα των πολιτών προς το κράτος».

Ο θεσμός της ελληνικής οικογένειας θεωρείται ιερός και συνδέεται στενά με την πατρίδα, τη θρησκεία και τις παραδόσεις⁴⁹. Συγχρόνως η «προσήλωσις εις τον θεσμόν της οικογενείας και ο σεβασμός των οικογενειακών παραδόσεων» χαρακτηρίζεται ως ένα από τα αγνότερα προτερήματα της Ελληνικής φυλής, ως ένα από τα ιερώτερα ιδανικά των Ελλήνων⁵⁰. Η «καλή διαγωγή και συμπεριφορά» των παιδιών, ως ένδειξη ανταπόδοσης στις φροντίδες των γονέων και ευγνωμοσύνης προς αυτούς, εκδηλώνεται με τον σεβασμό, την αγάπη, την ευγνωμοσύνη και την υπακοή, καθώς υπογραμμίζεται ότι «...το παιδί που δεν υπακούει και δεν πειθαρχεί εις τας παραγγελίας και τας συμβουλάς των γονέων του, δεν είναι δυνατόν να γίνη καλός άνθρωπος. Και δεν μπορεί να ισχυρισθῆ ὅτι αγαπά και σέβεται τους γονείς του»⁵¹.

Ηθική-Θρησκεία: συμπεριφορά και πίστη

Ήμεσα συνδεδεμένη με την κοινοτική αντίληψη που προωθεί το μάθημα της «Αγωγής του Πολίτου» την περίοδο αυτή είναι και η έμφαση στην ηθική διαπαιδαγώγηση, η οποία θεωρείται εγγύηση για τη διαφύλαξη της κοινωνικής ισορροπίας και τάξης. Η ηθική, που εκλαμβάνεται ως «σύνολον εννοιών, αι οποίαι, από μακρού χρόνου καθιερωμένα εις την συνείδησιν ενός λαού, αποσκοπούν εις την πραγματοποίησιν του ιδεώδους της ευδαιμονίας αυτού»⁵² παρουσιάζεται ως η βάση όλης της κοινωνικής ζωής. Συνδέεται, επίσης, άμεσα με τις αρχές της χριστιανικής θρησκείας και ιδιαίτερα με τις αξίες του ελληνικού πολιτισμού, καθώς επισημαίνεται ότι οι έννοιες αυτές γεννήθηκαν στην Ελλάδα και μεταδόθηκαν σ' όλο τον κόσμο από τους αρχαίους Έλληνες.

Ιδιαίτερη σημασία αποκτά η καλλιέργεια της ηθικής συμπεριφοράς των ατόμων, με την έννοια της συμμόρφωσης με τις κοινωνικές επιταγές. Υπογραμμίζεται δε, ότι ειδικά για τους Έλληνες πολίτες ο σεβασμός των νόμων και των κανόνων ηθικής αποτελεί εγγύηση για την επιβίωση του Ελληνισμού. Στοιχεία που αλλοιώνουν την ηθική συμπεριφορά των ατόμων υποσκάπτοντας παράλληλα την κοινωνική ισορροπία θεωρούνται τα κοινωνικά ελαττώματα. Αυτά μπορούν να προκαλέσουν εξασθένηση της σωματικής και πνευματικής υγείας και να οδηγήσουν στη διαφθορά, την ταπείνωση και τη δυστυχία των ατόμων

49. «Αγαπώμεν ειλικρινώς τους γονείς και τους αδελφούς μας, σεβόμεθα την θρησκεία μας και τιμώμεν την μνήμην των προγόνων μας, όταν προ παντός αγαπώμεν και υπερασπιζόμεν την πατρίδα μας», καθώς «η θρησκεία, η οικογένεια και η πατρίς αποτελούν τα εθνικά ιδανικά των Ελλήνων», Ν. Αλικάκος, *ό.π.*, σ. 15.

50. Γ. Δ. Παπαϊωάννου, *Αγωγή του Πολίτου*, εκδ. οίκος Ι. Σιδέρη, Αθήνα 1962, Ε' Δημοτικού, σ. 26-27.

51. Στο ίδιο, σ. 25.

52. Ν. Αλικάκος, *ό.π.*, σ. 11.

και των κοινωνιών. Γι' αυτούς τους λόγους θα πρέπει το άτομο να εναρμονίζεται με τις αξίες του πολιτισμού, να μάθει να κυριαρχεί στα πάθη και τις «πεικίνδυνες έξεις του», όπως ο αλκοολισμός, τα τυχερά παιχνίδια, η «ασωτία», η «σκαιότητα» και ο θυμός. Το άτομο θα πρέπει να αυτοπειθαρχεί για χάρη της δικής τους οντότητας, αλλά και της κοινωνικής τάξης⁵³.

Στο ίδιο πνεύμα εντάσσεται και η έμφαση στη μετάδοση των αναγκαίων στοιχείων 'καλής συμπεριφοράς'. Υπογραμμίζεται ότι θα πρέπει ο μαθητής να μάθει να μη διακόπτει τους άλλους όταν μιλούν, να μην τους ενοχλεί, να τηρεί τους κανόνες κοινωνικής υγιεινής, να ενδιαφέρεται για τον διπλανό του, να συμμετέχει στις κοινές υποθέσεις αναλαμβάνοντας πρωτοβουλίες και ευθύνες και να βοηθά μέσω της φιλανθρωπίας όσους έχουν ανάγκη. Η φιλανθρωπία συνδέεται με τα κυρίαρχα την εποχή αυτή αισθήματα αλληλεγγύης και αλληλοβοήθειας και υπαγορεύεται από τις αρχές της ευγένειας που διαπνέουν τις κοινωνικές σχέσεις κάθε «πολιτισμένου λαού και κυρίως των Ελλήνων»⁵⁴.

Στα εγχειρίδια πολιτικής αγωγής της περιόδου αυτής δίνεται επίσης μεγάλη σημασία στο ρόλο της εργασίας και της αποταμίευσης για την ατομική πρόοδο και την κοινωνική ευημερία, καθώς συναρτάται άμεσα η ατομική ευτυχία με την κοινωνική. Η αποταμίευση, που συνδέεται με τις αρετές της εγκράτειας και της αυτοπειθαρχίας, συγκαταλέγεται μεταξύ των πρωταρχικών υποχρεώσεων του σωστού και υπεύθυνου πολίτη. Το ηθικό και πολιτισμένο άτομο που έχει εσωτερικεύσει τους κανόνες της ευπρέπειας, του καθωσπρεπισμού και τους κανόνες της κοινωνικής ζωής και παράλληλα διαθέτει έναν ισχυρό ηθικό χαρακτήρα που του επιτρέπει να είναι κύριος του εαυτού του και να ανθίσταται σε όλους τους πειρασμούς, ταυτίζεται με το πρότυπο του ιδανικού πολίτη που προβάλλεται μέσα από τα εγχειρίδια της αγωγής του πολίτη.

Η θρησκευτική πίστη αποτελεί επίσης ένα από τα βασικά στοιχεία δόμησης της ηθικής ταυτότητας του ατόμου· υπαγορεύει την εναρμόνιση με τη θρησκευτική ηθική, την υιοθέτηση των αρετών της ευλάβειας, της υπακοής, αλλά και την έμπρακτη εκδήλωση της ευγνωμοσύνης προς την Εκκλησία, καθώς υπογραμμίζεται η ευεργετική προσφορά της Ορθοδοξίας στον Ελληνισμό:

53. «Ο πολιτισμένος άνθρωπος δεν επιτρέπει εις τον εαυτόν του να εξέρχεται των ορίων της ευπρέπειας εις ουδεμίαν περίπτωσιν. Και όταν ακόμη έχη απόλυτον δίκαιον, υπάρχει εν όριον στοιχειώδους ευπρέπειας, το οποίον δεν πρέπει να το υπερβαίνωμεν ποτέ» Ν. Αλικάκος, *ό.π.*, σ. 143.

54. «Κύριο χαρακτηριστικό μας πρέπει να είναι η φιλανθρωπία, η ευγενική συμπεριφορά μας προς τους άλλους και η συμπόνια για την ξένη δυστυχία. Άνθρωπος που ενδιαφέρεται μονάχα για την καλοπέρασή του και δεν δίνει πεντάρα για τους άλλους, ούτε καλός πολίτης μπορεί να είναι, ούτε καλός Έλληνας. Οι Έλληνες από χαρακτήρα κι από μακρὰ παράδοση είναι γενναιόφρονες, φιλάνθρωποι και φιλόξενοι». Χ. Πάτση, *Αγωγή του Πολίτη*, Στ' τάξεως δημοτικού, εκδ. Πάτση, 1962, σ. 85.

«...η Ορθόδοξος Εκκλησία είναι η πνευματική δύναμις, η οποία εμόρφωσε θρησκευτικώς και ηθικώς τον ελληνικόν λαόν. Είναι επίσης η μεγάλη δύναμις, η οποία εβοήθησε τους Έλληνες εις όλους τους σκληρούς αγώνες, τους οποίους διεξήγαγον δια μέσου των αιώνων και εις όλας τας δύσκολας στιγμάς τας οποίας διήλθον κατά τον ιστορικόν των βίον»⁵⁵.

Η «Αγωγή του Πολίτου»: ένα παράδειγμα πολιτικής αγωγής

Ο συντηρητισμός και ο κλασικισμός που διαπνέει γενικά την εκπαίδευση αυτή την περίοδο εντοπίζεται και στο μάθημα της πολιτικής αγωγής, που υιοθετεί το συντηρητικό παράδειγμα της «Αγωγής του Πολίτου», το οποίο θα επικρατήσει πολλές ακόμα δεκαετίες στην ελληνική εκπαίδευση⁵⁶.

Στοχεύει στη διαμόρφωση ενός πολίτη που αναγνωρίζει την πρωταρχικότητα του θρησκευτικού, ηθικού και πατριωτικού καθήκοντος και συνειδητοποιεί την ύπαρξή του μέσα από την ένταξή του σε διάφορες κοινωνικές ομάδες⁵⁷.

Το μάθημα αυτό αναπαράγει τα μοντέλα του παρελθόντος δίνοντας έμφαση στις αξίες του ελληνισμού και στα εθνικά ιδεώδη, εξαιρεί την έννοια της πατρίδας με την προβολή σημαντικών, «εξαιρετικών» γεγονότων και ηρωικών πράξεων. Ο κανονιστικός και ηθικοπλαστικός λόγος των σχολικών εγχειριδίων

55. Ν. Λαζαρίδης, *ό.π.*, σ. 16.

56. Ο Α. Καζεπίδης καθηγητής της Φιλοσοφίας της Παιδείας του Πανεπιστημίου Simon Frazer, αναφέρει ότι η μεγάλη διάρκεια ζωής του όρου «Αγωγή του Πολίτη» οφείλεται στην «ασάφειά του και στο γεγονός ότι, ενώ το περιεχόμενο του όρου μπορεί να διαφοροποιείται, η θετική δύναμή του παραμένει λίγο πολύ σταθερή, ένεκα της κοινωνικής σημασίας του θέματος» στο *The autonomy of education*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1973, σ. 50. Σχετικά με την εξέλιξη του μαθήματος της πολιτικής αγωγής μέχρι το 1989, βλ. D. Karakatsani, *ό.π.*

57. «Η τυφλή υπακοή του πολίτου πρέπει να παραχωρήση την θέσιν της εις την συνειδησιν του καθήκοντος, της οποίας η εξωτερική εκδήλωσις θα είναι ενέργεια, δράσις και συνειδητή υποταγή» διατυπώνει ο Νικόλαος Λαζαρίδης στην Εισαγωγή του εγχειριδίου του. Και συνεχίζει: «Το βασικόν στοιχείον της Αγωγής ταύτης, ο ουσιώδης σκοπός τον οποίον δέον να εξυπηρετή πάσα σχετική γενική και βασική γνώσις είναι η απόκτησις βαθείας και σταθεράς συνειδήσεως περί των καθόντων του ανθρώπου ως μέλους της οικογενείας, της κοινωνίας, της Πολιτείας και του Έθνους και περί των ευθυνών αυτού. Η διδασκαλία περί των δικαιωμάτων του πολίτου έρχεται κατά τάξιν υστέρα. Διότι όστις γνωρίζει καλώς, αλλά και εκτελεί καλώς τα καθήκοντά του, δύναται να ομιλή περί των δικαιωμάτων του. Δι' αυτό η αγωγή του πολίτου αποτελεί κατά βάση ηθικήν διδασκαλίαν, ήτις κάμνει τον άνθρωπον να οδηγή εαυτόν εις την υπηρεσίαν της κοινότητος» Ν. Λαζαρίδης, *Αγωγή του Πολίτου*, εκδόσεις Πολυβίου Χ. Αλεξάκη, Στ' τάξεως Δημοτικών Σχολείων, Αθήνα 1962, σ. 3-4. (Το εγχειρίδιο αυτό είχε εγκριθεί από το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας —Διεύθυνση Διδακτικών Βιβλίων— ως «βοηθητικό της Αγωγής του Πολίτου διά τας Ε' και ΣΤ' τάξεις του Δημοτικού Σχολείου»).

επιβάλλει μια μανιχαϊκή θεώρηση των πραγμάτων και προβάλλει ένα εξιδανικευμένο πρότυπο πολίτη, έναν πολίτη που ξεπερνά τις σωματικές και ψυχικές του δυνάμεις, καταπολεμά τα πάθη του, υιοθετεί μια συμπεριφορά σύμφωνη με τις κοινωνικές νόρμες, αλλά παράλληλα απομακρύνεται από το παρόν και τα προβλήματά του, καθώς καλείται να ενταχθεί σε μια ανώτερη, υπερφυσική σφαίρα μέσα από τις αρετές της αυταπάρνησης, της θυσίας, του πατριωτισμού και του ηρωισμού.